

SON DÖNEM OSMANLI AHLAK RİSALELERİNDE ÖNE ÇIKAN DEĞERLER (1908-1918)

Gönderim Tarihi: 20.02.2018

Kabul Tarihi: 26.03.2018

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0003-0369-1217>

Muhammed Ali YAZIBAŞI*

Öz

II. Meşrutiyet dönemi bir taraftan devletin kurtarılmaya diğer taraftan da toplumun dönüştürülmeye çalışıldığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde toplumsal değişiklik, tebaadan vatandaşlığa geçiş, yeni yaşam ve yeni insan gibi konular ön plana çıkmıştır. Makalenin amacı, her yönüyle sıkıntılar içerisinde olan Osmanlı'da 1908-1918 tarihleri arasında kaleme alınan ahlak risalelerinde öne çıkan değerleri tespit etmektir. Araştırmada, II. Meşrutiyet döneminde yazılan ahlak risalelerinin tespiti için belgesel tarama ve tüme varım yöntemleri kullanılmıştır. Söz konusu döneme ait ilkökul çağındaki çocuklara yönelik yazılan ahlak risalelerinin incelenmesi sonucu, vatan ve millet sevgisi, çalışkan olmak, tutumlu olmak, büyüklere saygılı olmak, sabırlı olmak, yardımsever olmak, cesur olmak, itaatkâr olmak, özverili olmak gibi değerlerin ön plana çıktığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Ahlak Risaleleri, Değer, Değerler Eğitimi, Toplum.

Property Values in the Last Period Ottoman Morality Tractates (1908-1918)

Abstract

The time of the II. Constitutional period was a period in which the state was rescued from the enemies and the society was tried to be transformed into a new form. In this period, issues such as social change, the transition from vassal to citizenship, new life and new human being came at the forefront. The aim of the research is to determine the prominent values of the moral revelations received between 1908 and 1918 in the Ottoman Empire. In the research, documentary scanning and deduction (deduction) methods were used for the determination

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü.

Dr. Assistant Professor, Kırıkkale University, Faculty of Islamic Education, Department of Philosophy and Religious Studies. Kırıkkale/Turkey (muhammedaliyazibasi@hotmail.com).

of the moral revelations written during the II. Constitutional period (1908-1918). It is examined that values such as to be patient, self-sacrificing, helpful, courageous, and self-sacrificed are the result of examining the moral claims of this period.

Keywords: Ottoman, Morality Tractate, Value, Values Education, Society.

Giriş

İnsanlık tarihi boyunca birçok devlet kurulmuş ve yıkılmıştır. Devletler varlıklarını devam ettirebilmek için askeri, ekonomi, teknoloji, iletişim vb. alanlarda kendilerini günün şartlarına göre sürekli modernize etmişlerdir. Söz konusu alanlarda kendilerini yenilemeyenler ya çağın gerisinde kalmış ya da dağılıp yok olmaktan kurtulamamıştır. Bununla birlikte toplumlarda huzuru sağlayan, bireyler arasında birlik ve beraberliğe katkı sunan en önemli diğer unsur değer ve değerler eğitimi olmuştur. Bunun içindir ki yöneticiler ülkelerini ayakta tutabilmek, toplumda mutluluğu hâkim kılabilmek için okul, kitap ve risaleler aracılığıyla vatandaşlarına toplumsal değerleri aktarmaya çalışmıştır. İdareciler ülkeleri ekonomi, askeri, siyaset ve ahlak gibi konularda problem yaşadığında değer ve değerler eğitimine daha da çok önem vermiştir.

II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte Osmanlı devletinde yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönemin en önemli hedeflerinden biri de aydın, özverili, iradeli, sorumluluk bilincine sahip, vatansever "vatandaş tipi" yetiştirmek olmuştur. Söz konusu özelliklere sahip bireyler yetiştirmek için de eğitim ve öğretim kurumlarına daha çok önem verilmiştir. Çünkü bu dönemde sosyal, ekonomik, siyasal ve eğitim alanındaki problemlerin üstesinden ancak eğitim ile gelinebileceği düşüncesi yaygındır.¹ Özellikle I. Dünya savaşı ile birlikte ortaya çıkan sıkıntılar ve bunların sonucu değerlerin aşınmasıyla değerler eğitimi daha da ön plana çıkmaktadır.² Bu bağlamda son dönem Osmanlı devlet yöneticileri toplumda meydana gelen ahlaki yozlaşmaya tedbir olarak bazı girişimlerde bulunmuşlardır. Devletin söz konusu probleme karşı almış önlemlerden birisi ahlak risaleleri yazdırmak olmuştur. II. Meşrutiyet döneminde çok sayıda

¹ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi* (Ankara: Pegem Yayınları, 2009), 265.

² Muhammed Ali Yazıbaşı, *II. Meşrutiyet Dönemi Ahlak Eğitimi ve Öğretimi* (Ankara: Otorite Yayınları, 2014), 3.

Son Dönem Osmanlı Ahlak Risalelerinde Öne Çıkan Değerler (1908-1918) | 349 yazılan ahlak risalelerinde hangi değerlere yer verildiği ve ön plana çıkarıldığı merak edilen bir husus olmuştur. Çalışmada da söz konusu dönemde kaleme alınan ahlak risalelerinde yer alan değerler tespit edilmeye çalışılmıştır.

1. Kavramsal Çerçeve

II. Meşrutiyet siyaset, kültür, eğitim, düşünce, fikir ve sosyal alanlarda meydana gelen değişikliklerin yaşandığı farklı, renkli ve önemli bir dönemdir. Bu dönem, 17. yüzyılda başlayan Tanzimat ve I. Meşrutiyet döneminde yoğunlaşan batılılaşmanın ve modernleşmenin en üst seviyeye ulaştığı noktadır.³ Bununla birlikte II. Meşrutiyet dönemi insanlara sınırsız özgür düşünme imkânı sağladığı için farklı fikirlerin ortaya atılıp, rahatlıkla tartışıldığı bir zaman aralığı olmuştur.⁴

Değer, toplumu oluşturan bireylerin ortak duygu, düşünce, amaç, menfaatini yansıtan; toplumun varlık, birlik, işleyiş ve devamını sağlamak, sürdürmek için üyelerinin çoğunluğu tarafından doğru ve gerekli oldukları kabul edilen temel ahlaki ilke veya inançlardır.⁵ Değer, genel itibarıyla kabul edilen, istenilen ve davranışlar için ölçek olarak kullanılan olgudur. Belirli bir durumu diğerine tercih etme eğilimi olarak tanımlanan değer, davranışlara kaynaklık eden ve onları yargılamaya yarayan anlayıştır.⁶ Dolayısıyla değer, insana özgü, insanı insan yapan ve onu diğer canlılardan ayıran bir nitelik taşır. Bununla birlikte insanın amaçlarına uygun tarzda kendini gerçekleştirebilecek duruma gelmelerine yardımcı olur.⁷

Değerin bireye bakan yönü olduğu gibi topluma bakan yönü de bulunmaktadır. Değerlerle ilgili olarak yapılan tanımlar göz önünde bulundurulduğunda değerlerin bireysel boyutunda güdü, karar verme, tutum, inanç, ihtiyaç gibi kavramlar ağırlık kazanmaktadır.⁸ Bununla

---

³ Osman Ergin, *Türk Maârif Tarihi* (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), 1-2: 418-419; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı (Ankara: TTK Yayınları, 1970), 107.

⁴ Mustafa Gündüz, *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları* (Ankara: Lotus Yayınevi, 2007), 17; Yazıbaşı, *II. Meşrutiyet Dönemi Ahlak Eğitim ve Öğretimi*, 2.

⁵ Sezgin Kızılcık ve Yaşar Erjem, *Açıklamalı Sosyoloji Terimler Sözlüğü* (İzmir: Saray Yayıncılık, 1996), 128.

⁶ Erol Güngör, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak* (İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1996), 25.

⁷ J. Kuçaridi, *Felsefi Açıdan Eğitim ve Türkiye'de Eğitim* (İstanbul: Kasım, 1995), 8.

⁸ Oktay Akbaş, "Türk Milli Eğitim Sisteminin Duyuşsal Amaçlarının İlköğretim II. Kademedeki Gerçekleşme Derecesinin Değerlendirilmesi", *Değerler ve Eğitimi*

birlikte değer, birey bir eyleme karar verirken ya da bir tercih yapmak durumunda kaldığı zaman alternatiflerden birini seçmeye yarayan yol gösterici nitelikteki içyapımıza ait bir ilke veya inanç olarak tanımlanmaktadır.⁹ Bu bağlamda değerler eğitimi sağlıklı düşünüp doğru karar verebilen, gündelik hayatta karşılaştığı problemlerle başa çıkabilen, özgüveni yüksek, eleştiren ve eleştirilere açık, analitik düşünme yeteneğine sahip, empati kurabilen bireylerin yetiştirilebilmesi için gerekli ve vazgeçilmez bir eğitimidir. Okul öncesi dönemde gerek aile ortamında gerekse eğitim kurumlarında verilecek değerler eğitimi söz konusu özelliklerle donanmış bireylerin yetişmesini sağlayacaktır. Bu sayede kendisi ile barışık, yaşadığı topluma uyum sağlayabilen, maddi, manevi değerlerini bilen bireylerden oluşan huzur ve mutluluğun hâkim olduğu bir toplum meydana gelir.

Değer ve değerler eğitiminin topluma bakan yönüne gelindiğinde bunlar toplumda birlik ve beraberliğe katkı sağlayan ve toplumu ayakta tutan temel unsurlardandır. Bir toplum, benimsediği ortak değerler ve o değerlerin yetişmekte olan nesillere aktarılması durumunda varlığını devam ettirebilir. Bundan dolayı geleceğini garanti altına almak isteyen toplumlar, ahlaklı bir nesil yetiştirmek için gayret göstermişler, ahlak ve değer eğitimi önem vermişlerdir. II. Meşrutiyet döneminde de özellikle ahlak eğitimi önem verilmektedir. Bunun için değer ve değerler eğitimi, gerek siyasi çevrelerde gerekse dönemin aydınları arasında tartışılan, ülkenin kurtuluşu kendisine bağlanan konuların başında gelmektedir. Bu dönemde çok sayıda risale kaleme alınmış ve çoğaltılmıştır. Özellikle ilkokul çağındaki çocuklara yönelik yazılan risalelerde vatan ve millet sevgisi, çalışkan olmak, tutumlu olmak, büyüklere saygılı olmak, sabırlı olmak, yardımsever olmak, cesur olmak, itaatkâr olmak, özverili olmak gibi değerlere oldukça geniş bir şekilde yer verilmiştir.

2. II. Meşrutiyet Dönemi Ahlak Risaleleri

İlkokul çağındaki öğrencilere yönelik ahlak risalelerinin yazımı ile ilgili ilk teşebbüs 1870 yılında "Telif ve Tercüme Nizamnâmesi" ile olmuştur. Nizamnâme ile ahlak kitaplarının vasıfları ve içerikleri belirlenmiştir. Tanzimat dönemi ve öncesi ahlak risalelerinin içerikleri

---

Uluslararası Sempozyumu 26-28 Kasım 2004, ed. Recep Kaymakcan vdğr. (İstanbul: DEM Yayınları, 2007), 673-679.

⁹ Ali Utku, "Değer", *Felsefe Ansiklopedisi* (Ankara: Ebabil Yayıncılık, 2006), 4: 51-52.

Son Dönem Osmanlı Ahlak Risalelerinde Öne Çıkan Değerler (1908-1918) | 351
incelendiği zaman risalelerde dini motiflerin oldukça geniş yer aldığı görülmüştür. Bu risalelerle dinsel ahlağın öğretilmesi hedeflenmiştir.¹⁰

II. Meşrutiyet bir taraftan devletin kurtarılmaya diğer taraftan da toplumun dönüştürülmeye çalışıldığı bir dönemdir. Bu dönemde toplumsal değişiklik, tebadan vatandaşlığa geçiş, yeni yaşam ve yeni insan gibi konuların ön plana çıkmaktadır.¹¹ Çünkü “toplumun devamlılığını sağlamak için onun yaşamına hizmet edecek vatandaş yetiştirmek ve yine onun devamını sağlamak için onu yenileyecek şartları hazırlamak, bu yaratıcı güçte vatandaşlar yetiştirmek”¹² ile mümkündür. Bu dönemde söz konusu konuların hayata geçirilebilmesi için eğitim felsefesinde de değişikliğe gidilmektedir. Eğitimin temeline hürriyet, müsavat, adalet, uhuvvet konuları yerleştirilmekte, öğrenciler bu ilkeler doğrultusunda yetiştirilmektedir.¹³

II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde devlet izniyle çok sayıda ahlak risaleleri bastırılmaktadır.¹⁴ Çünkü bu dönemde ülkeyi çöküşe götüren en önemli etkenlerden birisinin de ahlaki değerlerin yıpranması görülmektedir. Yeni neslin başta ahlaki değerler olmak üzere tüm değerlerle donatılması amaçlanmaktadır.¹⁵ Bunun için de değerlerin dönemin şartlarına göre tekrar anlamlandırılarak nesillere kazandırılması önemli bir ihtiyaç olarak düşünülmektedir.

II. Meşrutiyet döneminde yazılan ahlak risaleleri içerik olarak önceki dönemlerde yazılanlardan farklılık göstermektedir. Bu dönemde dinî ahlağın yerini sosyal ahlak almaya başlamaktadır. Ayrıca ahlak eğitiminin temelini batı tarzı ahlak ve pozitif akıl oluşturmaktadır.

Eğitim, devletlerin sıkıntıya düştükleri dönemlerde kurtuluş olarak gördükleri bir olgu olmuştur. Özellikle bunalımlı dönemlerde eğitimin merkezinde değerler eğitimi yer almıştır. II. Meşrutiyet dönemi de Osmanlı Devleti'nin her yönden sıkıntı içerisinde olduğu bir zaman dilimidir. Bu bağlamda, söz konusu dönemin idarecileri devleti içerisinde

---

¹⁰ Abdullah Kaygı, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kadar Ahlak Öğretimi ve Ali Seydi”, *Felsefe Dergisi*, 2 (1986): 17.

¹¹ Zafer Toprak, “80. Yıldönümünde ‘Hürriyetin İlanı’ ve Rehber-i İttihad”, *Toplum ve Bilim*, 42 (1988): 157.

¹² Beyza Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1988), 43.

¹³ Füsun Üstel, “Makbul Vatandaş”ın Peşinde (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 32.

¹⁴ Yazıbaşı, *II. Meşrutiyet Döneminde Ahlak Eğitimi ve Öğretimi*, 129.

¹⁵ Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, 49.

düşmüş olduğu bunalımdan kurtarmak için hangi değerleri öğrettikleri araştırmanın sorunsalını oluşturmaktadır. Çalışmada II. Meşrutiyet döneminde iptidai mekteplerinde (ilkokullarda) okutulan yedi adet ahlak risalesinden yararlanılmıştır. Araştırmada faydalanılan söz konusu risalelere ve risalelerde yer alan değerleri tespit etmede belgesel tarama ve tümevarım akıl yürütme yöntemi kullanılmıştır. Söz konusu döneme ait ilkokul çağındaki çocuklara yönelik yazılan ahlak risalelerinin incelenmesi sonucu, vatan ve millet sevgisi, çalışkan olmak, tutumlu olmak, büyüklere saygılı olmak, sabırlı olmak, yardımsever olmak, cesur olmak, itaatkâr olmak, özverili olmak gibi değerlerin ön plana çıktığı tespit edilmiştir.

2.1. Çalışmak

II. Meşrutiyet, Osmanlı devleti için askeri, ekonomi, eğitim, sosyal ve kültür alanlarda sıkıntının en yoğun olduğu dönemdir. Özellikle ekonomik problemler hat safhaya ulaşmaktadır. Bu bağlamda ahlak risalelerinde öğrenciler çalışmaya, bir şeyler üretmeye teşvik edilmektedir. Birey ve toplumun huzurlu olabilmesi için çalışmanın ve üretmeyi alışkanlık haline getirmenin gerekliliği “Zengin olmak, kuvvetli olmak, âlim ve fâzıl olmaktır.”¹⁶ şeklinde ifade edilmektedir. Ayrıca risalelerde çalışmanın herkes için bir borç olduğuna vurgu yapılmaktadır.¹⁷ Dolayısıyla birey ailesine, topluma ve etrafındaki diğer insanlara borcunu ödemek için çalışmaya mecburdur.¹⁸

Birey çalıştığı zaman sonuçlarından sadece kendisi yararlanmaz. Aynı zamanda bütün insanlığa fayda sağlar. Mesela çiftçiler çalışıp buğday yetiştirdikleri için insanlar ekmek yiyebilmekte, kömürcüler ve oduncular çalıştıkları için insanlar yemeğini pişirebilmekte ve evlerini ısıtabilmektedir. O halde kişi bir taraftan kendi ihtiyaçlarını gidermek amacıyla çalışırken diğer taraftan da başkalarının ihtiyaçlarını gidermiş olmaktadır.¹⁹ Ayrıca risalelerde insanlar sürekli çalışmaya, hayatın hiçbir döneminde çalışmayı bırakmamaya teşvik edilmektedir. Çünkü birey

¹⁶ Ahmet Cevdet, “Softalığa Dair”, *İctihad*, 60 (1329): 1304.

¹⁷ Ahmet Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye (Devre-i Üla, İkinci Sene)* (İstanbul: Matbaayı Orhaniye, 1330), 42.

¹⁸ Ali Nazima, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye (İptidai Mekteplerinin İkinci Senesi)* (İstanbul: Keteon ve Bedrusyan Matbaası, 1328), 17.

¹⁹ Ali Rıza, *İptidailere Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye* (İstanbul: Dersaadet Nefesat Matbaası, 1331), 30; Ahmed Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye (Devre-i Mutavassıta Birinci Senesi)* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1334), 27-28.

Son Dönem Osmanlı Ahlak Risalelerinde Öne Çıkan Değerler (1908-1918) | 353
amacına ulaşmak için gayret etmeli ve elde ettiklerini hem korumak hem de ileri seviyelere taşımak için sürekli çalışmaya devam etmelidir.²⁰ Bu durum bir hikâyede: “Küçük Bahtiyar’ın babası memleketimizin en büyük zenginlerinden idi. Üç çiftliği, birkaç konak ve hanesi vardı. Küçük Bahtiyar daima lalası ile geziyor, arabaya biniyordu. Bahtiyar’ın henüz on- on bir yaşında iken bir iki arabası, atı vardı. Bugün aldığını yarın beğenmeyerek atıyor veya yok pahasına sattırıyordu... Rumlar isyan etmiş, devlette üzerlerine kırk elli tabur asker sevk etmeye mecbur olmuş idi. Bahtiyar Bey’in de babası bu ihtilalden son derece zarar gördü. Asî Rumlar bütün Müslümanların olduğu gibi Bahtiyar’ın ailesinin de emlakını tahrip etmişler, binaları yıkmışlar, ağaçları yakmışlar, hayvanların çoğunu çalmışlardı. İhtilalden sonra Bahtiyar’ın babası ve iki sene sonra anası vefat etti. Bahtiyar servetini toplayarak, me’külatını az çok tamire çalışarak yine geçinmeye muvaffak oluyordu. Fakat emlakını kendi idare edemeyeceğinden günden güne serveti azalıyordu. Nihâyet ikinci bir ihtilal biçare Bahtiyar’ın bütün servetini, emlakını tehlikeye attı. İki sene süren bu ihtilalin neticesinde Bahtiyar her şeyini gâyp etmişti. Şimdi ise evlenmiş çoluk çocuk sahibi olmuş idi. Son meşun muharebe neticesinde bedbaht Bahtiyar ailesini alıp hicret etmek mecburiyetinde kaldı.”²¹ şeklinde ifade edilmektedir.

Risalelerinin geneline bakıldığında “çalışkan olmak” değerinin ön plana çıkartılan değerlerden birisi olduğu görülmektedir. Çünkü gayret etme, çalışma ve sahip olduğu maddî, manevî imkânları yönetebilme yeteneği her bireyin sahip olması gereken değerlerin başında gelmektedir. Bu bağlamda ahlak risalelerinde çalışmak, gayret etmek gibi değerlerin çocukluk döneminden itibaren bireye kazandırılması gerektiğine ve söz konusu değerlerin hem bireye hem de topluma yararı olacağına vurgu yapılmaktadır.

3.2. Sabırlı Olmak

Ahlak risalelerinde övülen ve öğretilmek istenen sabretmek değeri iki boyutta ele alınmaktadır. Birincisi insanın dünyada karşılaştığı bela ve musibetlere karşı sabırlı olmasıdır. İkincisi ise bireyin bir şeyler öğrenirken karşılaşmış olduğu zorluklara karşı sabırlı olmasıdır. Eğer

---

²⁰ Muhammed Asım-Ahmed Cevad, *Anadolu Yavrusunun Kitabı (Devre-i Mutavassıta İkinci Senesi)* (İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1334), 88.

²¹ Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Vatanîye ve İnsaniye (Devre-i Ülla, İkinci Senesi)*, 62-63.

kişi bir konuyu öğrenmede başarısız olursa ümitsizliğe düşmemeli, onun üstesinden gelebilmek için sabırla çalışmalıdır.

Bireyin yeni şeyler öğrenirken nasıl bir tavır takınması gerektiği “Ahmet ile Kâzım kardeştir. Hem de Cemile ile Sıdika’nın amca çocuklarıdır. Onlara babaları bayramda sicimle çevrili birer topaç almış idi. Topacı çevirmek için sicimi dikkatli dikkatli sarmak, sonra yine dikkatli dikkatli topu yere fırlatmak lazım idi. Dikkatli olunmazsa topacı çevirmek mümkün olmaz. Kâzım birkaç defa topacı tecrübe etti, fakat çevirmeye muvaffak olamadı. Bunu yapabilmek için dikkatle sebat etmeliydi. Kâzım’ın canı sıkıldı, oyuncağını dolaba attı, bir daha da aramadı. Ahmet ise her gün dikkatli dikkatli topacını atarak döndürmesini öğrendi. Şimdi ise topaç güzel güzel dönüyor. Ahmet de bununla güzel güzel eğleniyor.”²² şeklinde hikayeleştirilerek anlatılmaktadır.

Risalelerde sosyal hayatta karşılaşılan problemlerle başa çıkabilmede ve eğitim-öğretim hususundaki zorlukların üstesinden gelebilmede sabır değerinin önemine sıklıkla vurgu yapılmaktadır. İnsanın çalışmak için kuvvete ihtiyacı olduğu gibi işinde başarılı olabilmesi için de sabretmeyi bilmesi gerekmektedir. Aksi takdirde sabırlı olmayan birey hiçbir şeyi öğrenemediği gibi hiçbir meslek sahibi de olamaz.²³ Bu bağlamda, II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı’nın her bakımdan sıkıntı içerisinde olduğu bir dönemdir. Risalelerde sabırlı olmak, vazgeçmemek, zorluklarla başa çıkabilmek ve bir şeyleri elde edebilmek için gayret etmemenin gerekliliği sıklıkla vurgulanmaktadır.

3.3. Cesaret

Cesaret, ahlak risalelerinde kişinin kendisini, ailesini ve vatanını tehlikelerden koruması şeklinde tanımlanmaktadır.²⁴ Risalelerde bireylere başlarına gelebilecek musibetlere “sabırlı olma” değeri öğretilirken, aynı zamanda “cesur olma” değeri de verilmektedir. Ayrıca, gerçek hayatta karşılaşılabilecek depresyon, sel, kıtlık, savaş gibi olağan üstü durumların üstesinden gelme hususunda cesaretli olunması gerektiği düşüncesi öğretilmektedir. Bu durum “Bir insan karanlıkta saldırıya maruz kalsa o dakikada korkmaması, itidalli davranması gerekir. Fakat

²² Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye (Devre-i Üla, İkinci Senesi)*, 51-52.

²³ Nazima, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye (İptidai Mekteplerinin İkinci Senesi)*, 21.

²⁴ Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye (Devre-i Mutavassıta Birinci Sene)*, 100.

Son Dönem Osmanlı Ahlak Risalelerinde Öne Çıkan Değerler (1908-1918) | 355
bu da yeterli değildir. Kendisine saldıranın elini tutması, elinden silahını alması veya kendi silahını çekip kullanması gerekir.”²⁵ şeklinde ifade edilmektedir.

Risalelerde “cesur olma” değerine farklı bir anlam daha yüklenmektedir. Cesaretli olmak bireyin elemlere, kederlere, zorluklara karşı durması, bireyin nefesine güvenmesi, namus ve haysiyetine hiçbir kimseyi tecavüz ettirmemesi, hatır ve gönül kırmayarak yahut bir kimseden korkarak doğruyu söylemekten çekinmemesi gibi anlamlarda da kullanılmaktadır.²⁶

Ahlâk risalelerinde cesarete, bireyin kendisini, vatanını koruması veya zorluklarla mücadele etmesi anlamının yanında bireyin çalışıp geçimini sağlaması ve vatani için faydalı işler yapması gibi farklı anlamlar da yüklenmektedir.²⁷

3.4. Yardımseverlik

Toplumları ayakta tutan değerlerden birisi de yardımlaşma duygusudur. Bireyler arasında yardımlaşma, dayanışma değerlerinin etkili bir şekilde tesis edildiği toplumlarda güven ve huzur ortamı kendiliğinden oluşmaktadır. Ahlak risalelerinde yardımlaşmanın insanların birbirine karşı bir görev olduğuna vurgu yapılmaktadır. Eğer insanlar birbirine yardım etmezlerse dünyada yoksulluk ve fakirliğin kaçınılmaz hale geleceğine dikkat çekmektedir.²⁸ İnsanlar arasındaki yardımlaşmanın faydası ve gerekliliği “Birinin evi yanacak olur da söndürmeye gayret etmezsek evi yanar bedbaht olur. Sonra bizim evimizde de yangın çıkarsa o da bizim imdadımıza gelmez, felaket görmüş oluruz. Bize de imdada gelirler, biz de bahtiyar oluruz. İnsan daima yangın zuhur ettiği vakit değil, her gün, her saat başkaları için çalışmalıdır.”²⁹ şeklinde örneklendirilerek açıklanmaktadır.

İnsanların hayatta karşılaştıkları zorlukların üstesinden gelmeleri hususunda en büyük destekçileri yardımlaşma ve dayanışma değeridir. Birey, tek başına altından kalkamayacağı problemi hemcinslerinin yardımlarıyla rahatlıkla çözüme kavuşturabilir. Bu durum, risalede yer

²⁵ Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye* (Devre-i Mutavassıta Birinci Sene), 100; Rıza, *İptidailere Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, 16.

²⁶ Ali Seydi ve Mustafa, *Musahabât-ı Ahlâkiye ve Malumât-ı Medeniye* (Devre-i Âliye Birinci Sene), 35.

²⁷ Rıza, *İptidailere Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, 16-17.

²⁸ Nazıma, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye (İptidai Mekteplerinin İkinci Senesi)*, 35.

²⁹ Rıza, *İptidailere Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, 6-7.

alan bir hikâyede; “Bir adam dağda yolculuk ederken yolun büyük bir taşla kapandığını görür. İki tarafına bakar. Ne sağda ne de solda geçilecek başka bir yer bulamaz. Taşı iterek yolu açmak istese de gücü yetmez. Çalışmanın faydası olmadığını anlar. O vakit kendi kendine, ‘Ben burada kalacağım. Gece olacak, aç, susuz, silahsız burada ne yapacağım, beni kurtlar yer.’ diye düşünmeye başlar. O esnada bir yolcu daha gelir. O da taşı yuvarlamaya çalışır onun da gücü yetmez. Oturup düşünmeye başlarlar. Başka yolcular da gelir. Hiçbiri taşı yerinden oynatamaz. O vakit içlerinden biri ‘Arkadaşlar her birimizin yapamadığını hepimiz birlikte yapamaz mıyız?’ der. Hepsi birden kalkarlar, taşa dayanırlar, yuvarlarlar, yolu açarlar, yollarına giderler.”³⁰ şeklinde anlatılmaktadır.

3.5. Tutumlu Olmak

Tutumluluk, ahlak risalelerinde, bireyin çalışarak kazandığı maldan bir miktarını ihtiyaç duyduğu zamanlarda kullanmak üzere biriktirmesi³¹ olarak tanımlanmaktadır. Bireyin niçin tutumlu olması gerektiği “Bir kimse kazandığını bütünü sarf edip sonunu saymayanlar sonra sıkıntı çekerler. İnsan her gün çalışır çabalar, kazanır. Fakat bir gün de hasta olup çalışamayacak bir halde bulunur. Eğer vücudu sıhhatte iken çalıştığı zaman kazancından bir miktar para tasarruf edip biriktirmiş ise hastalığı ve çalışmadığı zamanda onu sarf edip sıkıntı çekmez.”³² şeklinde açıklanmaktadır.

Musahabât-ı Ahlâkiye adlı ahlak risalesinde ekonomik durumu iyi olduğu dönemde tasarruf etmeyen bir kimsenin hayatının son dönemlerinde karşılaştığı maddi sıkıntıları hikâyede şöyle anlatılmaktadır: “Muhammed Efendi pek iyi tahsil görmüş ve son derece çalışkan bir tüccardı. Ticaretle iştiğal ediyor çok para kazanıyor, bununla beraber her zaman parasız gibidir. Çünkü bütün kazancını sarf ediyor. Muhammed Efendi namuslu bir adam olduğu için tacirlerin, sermayedarların kendisine büyük emniyet ve itibarları vardı. Bu sayede istediği kadar mal ve sermaye bulup ticaretini çeviriyor, pek çok para kazanıyor. Halbuki bugün vefat etse ailesi sokakta kalacak. Henüz bir ev satın almamış, küçük bir servet bile vücuda getirmemiştir. Hasta düşmüş olsa, iki üç ay çalışmasa büyük sıkıntılara duçar olmaz mı? Bir de bir gün

³⁰ Rıza, *İptidailere Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, 7-8.

³¹ Nazima, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye (İptidai Mekteplerinin İkinci Senesi)*, 16.

³² Nazima, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, 17.

Son Dönem Osmanlı Ahlak Risalelerinde Öne Çıkan Değerler (1908-1918) | 357
olur ki ticaretinde kâr yerine ziyan da edebilir. O vakit sermayedarlar itibarlarını çekerler. O da sermayesizlikle ticaretini çeviremeyerek iflasa mecbur olur, sefaletе düşer.”³³

Muhasabât-ı Ahlâkiye ve Malumât-ı Medeniye adlı risalede geçen “Benî nevine hizmet ve muavenette bulunmak, hayır ve hasenat yapmak üzere mal veya para artırmak.”³⁴ ifadesinden de anlaşıldığı üzere tasarruf sadece bireyin kendisi için yapılmamaktadır. Muhasabât-ı Ahlâkiye ve Malumât-ı Medeniye adlı ahlak risalesinde de ecdadımızdan bizlere kalan okulların, camilerin, çeşmelerin ve köprülerin büyüklerimizin tasarrufları sayesinde meydana geldiğine vurgu yapılmaktadır.³⁵

3.6. Büyüklere Saygılı Olmak

Türk-İslam kültürünün en temel değerlerinden biri olan büyüklere karşı saygılı olma değerine ahlak risalelerinde geniş bir şekilde yer verilmektedir. Saygı gösterilmesi gerekenler büyükanne ve büyükbabalar, anne-babalar, öğretmenler ile vatani, milleti, devleti için çalışanlar şeklinde sıralanmaktadır.³⁶

Risalelerde saygı gösterilmesi gerekenlerin başında anne-babaların geldiği ifade edilmektedir. Bunun gerekçesi “Evlatlarım! Bu ilk yaşlarınızı hatırlayınız anneniz kaç defa hasta olduğunuz vakit size ne kadar hizmet etmiş, ne kadar emekler sarf etmiştir. Belki siz bilmezsiniz babanız ananız sizin iyi olmanız, rahat etmeniz için ne kadar geceler ne kadar gündüzler kendi rahatlarını feda etmişlerdir. Annenizin babanızın sizin için çektikleri bu kadar zahmet bu kadar meşakkat mukabilinde onlara hürmet etmeniz sizin borcunuzdur.”³⁷ şeklinde ifade edilmektedir.

Risalelerde en az anne-baba kadar saygı gösterilmesi gerekenlerin öğretmenler olduğu ifade edilmektedir. “Anne-babalar evlerinin

---

³³ Cevad, *Muhasabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye (Devre-i Mutavassıta Birinci Sene)*, 91-92.

³⁴ Ali Seydi ve Mustafa, *Muhasabât-ı Ahlâkiye ve Malumât-ı Medeniye (Devre-i Âliye Birinci Sene)* (İstanbul: Necmi İstikbal Matbaası, 1336), 44.

³⁵ Ali Seydi ve Mustafa, *Muhasabât-ı Ahlâkiye ve Malumât-ı Medeniye (Devre-i Âliye Birinci Sene)*, 44.

³⁶ Cevad, *Muhasabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye (Devre-i Üla, İkinci Sene)*, 23.

³⁷ Nazima, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, 25; Rıza, *İptidailere Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, 20.

ihtiyaçlarını karşılamak için akşama kadar tarlalarda, bahçelerde ve mağazalarda çalışırlar. Dolayısıyla çocuklarına okuma ve yazma öğretmeye vakitleri bulunmamaktadır. Çocukların bu eksikliklerini öğretmenler gidermektedir.”³⁸ Musahabât-ı Ahlâkiye, Medeniye, Tarihiye, Diniye adlı ahlak risalesinde öğretmenler, anne-babaların yerine getiremediği görevleri tamamlamış olmaktadır. Bunun için anne-baba kadar saygı gösterilmesi gerekenlerden birisi de öğretmenlerdir. Risalelerde vatani, milleti ve devleti için hizmet eden, gerekirse vatani için gözünü kırpmadan canını feda eden devlet büyüklerine de saygı duyulması gerektiğine vurgu yapılmaktadır.³⁹

3.7. İtaatkâr Olmak

Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye adlı ahlak risalesinde, “İtaat her yerde lazımdır. İtaat olmayan yerde intizam bulunmaz. Bir şakirt hocasına, bir asker zâbitına, bir amele fabrika müdürüne, çırak ustasına, evlat anne-babasına her zaman itaat etmeye mecburdur.”⁴⁰ ifadeleriyle itaatin hayatın her noktasında olması gerektiğine vurgu yapılmaktadır. İtaatsizliğin yaygın olduğu toplumlarda huzur ve barıştan bahsetmek mümkün değildir.⁴¹ Bu yüzden itaat değerine, II. Abdülhamit döneminde olduğu gibi II. Meşrutiyet dönemi ahlak risalelerinde de geniş bir şekilde yer verilmektedir.⁴²

Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye adlı risalesinde özellikle anne-babaya karşı sorgusuz ve sualsiz bir şekilde itaat edilmesi istenilmektedir. Çünkü anne-babaya saygı göstermek çocuklar için bir borçtur. Anne-babalar ne isterlerse çocukların sorgulama yapmadan istenilen şeyi yerine getirmesi gerekmektedir. Anne-babasının sözünü dinlemeyip itaatsizlik eden bir kimsenin nasıl bir olumsuzlukla karşılaştığı şöyle hikayeleştirilmektedir: “Selim adındaki bir öğrenci, ‘kendini tehlikeden sakın’, ‘sonunu düşünmeden hiçbir şey yapma’, gibi tembihleri çok defa annesinden, babasından, mualliminden işitmiş olmasına rağmen hiçbir zaman istifade etmemişti. Bir gün yine mektepten çıkarken bir arabanın

³⁸ Rıza, *İptidailere Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, 23-24.

³⁹ H. Natan ve Miyyad Sadullah, *Musahabât-ı Ahlâkiye, Medeniye, Tarihiye, Diniye (Devre-i Âliye İkinci Sene)* (İstanbul: Necmi İstikbal Matbaası, 1333), 86-87.

⁴⁰ Nazima, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye (İptidaiye Mekteplerinin İkinci Senesi)*, 24.

⁴¹ Rıza, *İptidailere Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, 19.

⁴² Nuri Doğan, *Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)* (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1994), 128.

Son Dönem Osmanlı Ahlak Risalelerinde Öne Çıkan Değerler (1908-1918) | 359

geçtiğini gördü, arkasındaki yaya yapışmak hevesiyle kapıldı. Böyle bir işin sonunun ne olacağını düşünmeden arabayı yakalamaya koştu. Araba ağır ağır yürüdüğünden ona yetişmek, yayını tutmak ve yayının üzerine oturmak Selim için güç olmamıştı. Selim şimdi anlıyordu. Araba yürüdükçe kendisini sürüklüyordu ve bu pek hoş bir şey oluyordu. Araba koşmaya başladı. Koştukça Selim mahallesinden uzaklaşıyor, tanımadıkları sokaklar arasından geçiyor, artık elleri yoruluyor, içi rahatsızlanıyor, meraklanıyordu. Fakat arabanın arkasından nasıl insan ki, araba durmuyor daima, daima ilerliyordu. Selim'in ellerinden kuvvet kalmamıştı. "Arabacı, arabacı!" diye haykırdı. Fakat arabacı arabayı durduracağı yerde korkunç kamçısını arkaya salladı. Kamçının ucu Selim'in başına geldi. Bu darbe çocuğun son kuvvetini bitirdi. Elleri çözüldü, bütün ağırlığı ile kaldırımın üzerine serildi ve o anda bayıldı. Başından kanlar akıyordu. Selim'i kaldırıp eczaneye götürdüler. Doktor yarayı sararken tedbirsiz çocuk ne acılar duyuyordu. Lakin kabahatli olduğunu düşündüğünden dişini sıkıyor, hiç sesini çıkarmıyordu. Ameliyattan sonra annesine götürdüler. Biçare valide işin ne olduğunu öğrendiği zaman son derece kederlendi. Ağlaya ağlaya tedbirsiz çocuğu yatağına yatırdı. Bir aydan ziyade hasta yatan bedbaht Selim'e gece gündüz bakmaya mecbur oldu. Selim için acı bir tecrübe oldu. Selim tedbirsizliğin afacanlığın cezasını çekti. Ondan sonra sonunu düşünmeden hiçbir şey yapmıyordu. Artık terbiyesizlikten vazgeçmişti. Çocuklar, her işin, sonunu düşününüz. Her işte aklınıza danışınız. Tehlikeli olacağını anladığınız bir işi sakın işlemeyiniz. Sonra pişman olursunuz."⁴³

Muhasabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye adlı ahlak risalesinde devlet, aile ile eşdeğer tutulmaktadır. Bunun için çocukların anne-babasına itaat ettiği gibi vatandaşın da devlet büyüklerine ve kanunlara itaat etmeleri istenmektedir. Çünkü "Kanunlar halkın seçmiş oldukları mebusan ve ayan heyetleri tarafından yapılmış ve kabul edilmiştir. Dolayısıyla herkesin kanunlara itaat etmesi mecburdur."⁴⁴

---

⁴³ Cevad, *Muhasabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye* (Devre-i Mutavassıta Birinci Sene), 24-26.

⁴⁴ Cevad, *Muhasabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye* (Devre-i Mutavassıta İkinci Sene) (İstanbul: Matbaa-i Orhaniye, 1332), 28.

3.8. Fedakârlık

Ahlak risalelerinde fedakârlık, bireyin tehlikeye düşmüş hemcinsini, içerisine düşmüş olduğu sıkıntıdan kurtarmak için malını, canını feda etmesi şeklinde tanımlanmaktadır.⁴⁵ Bu durum “Yangında, ateşler içinde kalan birini kurtarmak için ateşin içine girerek hayatını tehlikeye koyan bir tulumbacı fedâkardır. Denize düşen birini kurtarmak için kendini denize atan biri fedâkarlık yapmış olur.”⁴⁶ şeklinde örneklendirilmektedir. Birey başkalarına yardım etmekle aslında yalnızca karşındakini mutlu etmekle kalmaz kendisini de mutlu etmiş olur. Çünkü yardıma muhtaç birisine yardım eden kimse hem kalben hem de vicdanen huzura ermiş olur.⁴⁷

Risalelerde, insanın vatanını düşmanlardan kurtarmak için canını feda etmesi de fedakârlığın diğer bir boyutu olarak ifade edilmektedir. İnsanın, yeri geldiği zaman vatanı, milleti, devleti ve bayrağı uğruna tereddütsüz bir şekilde canını feda etmesi büyük fedakârlıktır.⁴⁸ Bununla birlikte fedakârlık yalnızca maddi konularda yapılan yardımlarla sınırlı değildir. “İnsanlara güzel söylemek, hastaları teselli etmek, zayıfları iyiliğe teşvik etmek, ümitsizliğe düşenleri cesaretlendirmek de birer fedakârlıktır.”⁴⁹

3.9. Vatan Sevgisi

Malumât-ı Medeniye adlı ahlak risalesinde vatan, “Bir insanın vatanı yalnızca doğup büyüdüğü memleketi değildir. Vatan bir milletin yaşadığı topraklar, hâkim olduğu kıtaların hepsidir. Mensup olduğu milletin bütün memleketleri, bütün şehirleri, bütün köyleri, elhasıl bütün toprakları onun vatanıdır.”⁵⁰ şeklinde tanımlanmaktadır.

Eserlerde vatan insanın uzuvlarına benzetilmektedir. İnsanın uzuvlarının sağlık, bütünlük içerisinde işlemesi bireye huzur, mutluluk verdiği gibi bir memleketin şehirleri, köyleri, beldeleri birlik ve beraberlik içerisinde yaşar ise o ülkede de refah, bolluk olur. Söz konusu

⁴⁵ Nazima, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye (İptidaiye Mekteplerinin İkinci Senesi)*, 36.

⁴⁶ Nazima, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye (İptidaiye Mekteplerinin İkinci Senesi)*, 37.

⁴⁷ Rıza, *İptidailere Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, 34.

⁴⁸ Cevad, *Muhasabât-ı Ahlâkiye, Sihhiye, Vataniye ve İnsaniye (Devre-i Üla İkinci Sene)* 115; Cevad, *Muhasabât-ı Ahlâkiye, Sihhiye, Vataniye ve İnsaniye (Devre-i Mutavassıta İkinci Sene)*, 131.

⁴⁹ Nazima, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye (İptidaiye Mekteplerinin İkinci Senesi)*, 37.

⁵⁰ Mehmet Hazık, *Malumât-ı Medeniye, Birinci Kısım (Umum Mekâtib-i İptidaiyede Tedris Olunmak Üzere)* (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1325), 14.

Son Dönem Osmanlı Ahlak Risalelerinde Öne Çıkan Değerler (1908-1918) | 361
durumun sağlanabilmesi için herkesin vatanını, milletini sevmesi ve çalışması gerekmektedir.

Risalelerde vatan milletin anası olarak ifade edilmektedir.⁵¹ Bunun için birey annesini ne kadar çok seviyorsa vatanını da o kadar çok sevmelidir. İnsanın vatanında huzur, barış ve refah varsa ailesi, kardeşleri ile birlikte mutlu bir hayat yaşayabilir.⁵² Kişinin vatanını sevdiğinin en güzel göstergesi ise vatan için fedakârlıkta bulunması⁵³ yeri geldiğinde vatani uğruna canını feda etmesidir.⁵⁴ Bu bağlamda, risalelerde vatan sevgisinin birey için anne-baba sevgisi kadar önemli olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca bireyin devletine ve milletine karşı en önemli görevlerinden birisinin de fedakârlık olduğuna vurgu yapılmaktadır.

Sonuç ve Değerlendirme

Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyıldan itibaren askeri, ekonomi, sosyal vb. alanlarda ortaya çıkan rahatsızlıklar XX. yüzyıla gelindiğinde zirveye ulaşmıştır. Ülkeyi söz konusu sıkıntılardan kurtarabilmek için başta askeriye olmak üzere ekonomi, eğitim gibi alanlarda ıslahatlar yapılmaya çalışılmıştır. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nde maddi sıkıntılarla birlikte sosyo-kültürel alanlarda da problemler rahatsız edici düzeye ulaşmıştır. Özellikle I. Dünya savaşı ile birlikte ülkede ortaya çıkan sıkıntılar değerlerin aşınmasına neden olmuştur. Her yönüyle sıkıntı içerisinde olan Osmanlı Devleti toplumunda meydana gelen ahlaki yozlaşmanın üstesinden gelebilmek için eğitime daha da önem vermiştir. Çünkü bu dönemde ülkeyi içerisine düşmüş olduğu bunalımlı durumdan kurtaracak en önemli olgunun eğitim olduğu görüşü oldukça yaygındır.

Osmanlı Devleti'nde toplumda meydana gelen ahlaki buhran ile mücadelede başvurulan yollardan birisi de resmi kanallar aracılığı ile ahlak risalelerinin yazdırılıp çoğaltılması şeklinde olmuştur. Bu durum II. Meşrutiyet döneminde de artarak devam etmiştir. Çünkü bu dönemde birçok alanda sıkıntı yaşanmıştır. Bunları ekonomik, toplumsal değişim ve ahlaki problemler olarak sıralamak mümkündür. Dönemin idarecileri yetişmekte olan nesillerin zorluklarla başa çıkabilmeleri ve istenilen

⁵¹ Nazima, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye (İptidaiye Mekteplerinin İkinci Senesi)*, 31.

⁵² Rıza, *İptidailere Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, 39.

⁵³ Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye (Devre-i Ülla İkinci Sene)*, 114.

⁵⁴ Nazima, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye (İptidaiye Mekteplerinin İkinci Senesi)*, 32.

değerleri içselleştirebilmeleri için ahlak risalelerinde özellikle bazı değerlere daha çok yer vermiştir.

Sonuç olarak söz konusu dönemdeki ilkököl çağındaki çocuklara yönelik kaleme alınan ahlak risalelerinin içerikleri incelendiğinde çalışmak, sabırlı olmak, cesaret, yardımseverlik, tutumlu olmak, büyüklere saygılı olmak, itaatkâr olmak, fedakârlık ve vatan sevgisi gibi değerlere yer verildiği görülmektedir. Böylelikle ülkede toplum içerisinde birlik, beraberlik ve huzur sağlanmaya çalışılmıştır.

Kaynakça

- Akbaş, Oktay. "Türk Milli Eğitim Sisteminin Duyuşsal Amaçlarının İlköğretim II. Kademedeki Gerçekleşme Derecesinin Değerlendirilmesi", Değerler ve Eğitimi Uluslar arası Sempozyumu 26-28 Kasım 2004, ed. Recep Kaymakcan, Seyfi Kenan, Hayati Hökelekli, Z. Şeyma Asrlan ve Mahmut Zengin. İstanbul: Dem Yayınları, 2007.
- Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi*. Ankara: Pegem Yayınları, 2009.
- Asım, Muhammed ve Ahmed Cevad. *Anadolu Yavrusunun Kitabı (Devre-i Mutavassıta İkinci Sene)*. İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1334.
- Bilgin, Beyza. *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1988.
- Cevad, Ahmed. *Muhasabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye (Devre-i Üla İkinci Sene)*. İstanbul: Matbaa-i Orhaniye, 1332.
- Cevad, Ahmed. *Muhasabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye (Devre-i Mutavassıta İkinci Sene)*. İstanbul: Matbaa-i Orhaniye, 1332.
- Cevad, Ahmed. *Muhasabât-ı Ahlâkiye Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye (Devre-i Mutavassıta Birinci Sene)*. İstanbul: Matbaa-i Orhaniye, 1332.
- Cevdet, Ahmet. "Softalığa Dair". *İctihad*. 60 (1329): 1304
- Doğan, Nuri. *Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1994.
- Ergin, Osman. *Türk Maârif Tarihi*. 5 cilt. İstanbul: Eser Matbaası, 1997.
- Gündüz, Mustafa. *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları*. Ankara: Lotus Yayınevi, 2007.
- Güngör, Erol. *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*. İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1996.

- Son Dönem Osmanlı Ahlak Risalelerinde Öne Çıkan Değerler (1908-1918) | 363
- Hazık, Mehmet. *Malumât-ı Medeniye, Birinci Kısım (Umum Mekâtib-i İptidaiyede Olunmak Üzere)*. İstanbul: İkdâm Matbaası, 1325.
- Kaygı, Abdullah. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Ahlak Öğretimi ve Ali Seydi". *Felsefe Dergisi*. 2 (1986): 17.
- Kızılçelik, Sezgin ve Yaşar Erjen. *Açıklamalı Sosyoloji Terimler Sözlüğü*. İzmir: Saray Yayıncılık, 1996.
- Kuçaridi, J. *Felsefi Açından Eğitim ve Türkiye'de Eğitim*. İstanbul, 1995.
- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı. Ankara: TTK Yayınları, 1970.
- Nazima, Ali. *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye (İptidaiye Mekteplerinin İkinci Senesi)*. İstanbul: Keteon ve Bedrusyan Matbaası, 1328.
- Rıza, Ali. *İptidailere Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*. İstanbul: Dersaadet Nefaset Matbaası, 1331.
- Toprak, Zafer. "80. Yıldönümünde 'Hürriyetin İlanı' ve Rehber-i İttihad". *Toplum ve Bilim*. 42 (1988): 157.
- Utku, Ali. "Değer". *Felsefe Ansiklopedisi*. 6 cilt. Ankara: Ebabil Yayıncılık, 2006.
- Üstel, Füsün. *"Makbul Vatandaş"ın Peşinde*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Yazıbaşı, Muhammed Ali. *II. Meşrutiyet Dönemi Ahlak Eğitim ve Öğretimi*. Ankara: Otorite Yayınları, 2014.